

Inhoud

In plaats van een voorwoord 7

Platgetrapt, het golvend groene graan... 9

Ik kan wel met vee overweg... 16

Zoveel fantasie... 23

De naam Treblinka 30

De wereld laten weten... 36

Stabilisatie 40

Eli, Eli... In fajer un flam hot men uns gebrent... 48

De geheimzinnige werkplaats van de dood 55

Voor één tien anderen 63

Beulen en lijkenmeesters 72

Iets kleins voor in je zak 90

Tyfus contra actie U 104

Ik geef je alle kwellingen van Treblinka terug 111

David, dus jullie wisten wat je te wachten stond? 126

Balkans intermezzo 135

Deze ronde is onbeslist geëindigd 148

Hoe ver reikt het prikkeldraad van Treblinka helemaal? 157

De ruitersparade van de Antichrist uit het rijk van de dood, goud en mythische schatten 164

De sleutel van de munitieopslag 170

Maskerade 181

Tarnung 195

Waar wachten jullie nog op? 206

De schreeuw van een mens 216

Door Polen, een eindje naar rechts of een eindje naar links 229

De kalender in de bajes van Tomaszów 239

Mannheim – Heinrich Lanz A.G. 249
Rijnstaal 260
Rijnriesling 271
Ze zijn geland 281
Voor lieve tante Julie 292
Wat dragen ze nou op hun kop? 308
Een villa in de dure wijk 325
Boetedoening op een fagot 341
Nawoord 355

Als je het even niet ziet zitten. Nawoord van de vertaler 359

In plaats van een voorwoord

In de vijfenveertig jaar sinds mijn terugkeer naar het leven heb ik meerdere keren mijn ervaringen op papier gezet en aangepast voor een versie in druk. Telkens moest ik daarbij aan een aantal mensen in het bijzonder denken, en nu ik op mijn Zwitserse adres deze inleiding schrijf, denk ik ook aan hen.

7

Ik denk aan Pepíček – voluit ingenieur Josef Vaníček –, een familie-vriend. Ik denk aan Božena Pecharová die tijdens mijn afzondering voor de deportatie een tweede moeder voor me was. Beiden hebben voor mij hun nek uitgestoken in de donkere nazitijd, waarvan ik het gevaar als jonge tweeëntwintigjarige nog niet helemaal op waarde kon schatten.

Ik denk aan Karel Unger – als een onafscheidelijke tweeling hebben we alles beleefd en overleefd. Samen hebben we ons als de brave soldaat Švejk een weg door Hitlers moordzucht gebaad. Men zei van ons dat we later, als we oud zijn, aan één kunstgebit genoeg zouden hebben. Het was Karel echter niet vergund om daar oud genoeg voor te worden.

Ik denk aan de oudere mannen die in Treblinka de opstand organiseerden en van wie daarna het sein kwam om te vluchten. Dat was tijdens de voorbereiding helemaal niet ter sprake gekomen. Misschien hebben ze het op die manier toch mogelijk gemaakt dat een handjevol – vierenvijftig van de achthonderdduizend – het heeft overleefd en er getuigenis van kan afleggen.

Ik denk aan iedereen die ik in Treblinka laf vond. Graag zou ik deze mensen post mortem mee willen geven hoeveel kruiperigheid, gebrek aan moed en lafheid ik nadien, onder omstandigheden die in het niet vielen bij Treblinka, heb gezien en meegemaakt.

Ik denk aan de mensen in het gehate nazi-Duitsland met wie ik,

onder druk van de bijzondere omstandigheden, moest werken, wonen en leven, en die ik uiteindelijk niet over één kam moest scheren.

In gedachten keer ik terug naar mijn grootmoeder van vaders kant, die in de loop van haar leven voor al haar drie zoons het gebed voor de doden moest opzeggen, het laatst voor mijn vader die naar de Sovjet-Unie vluchtte en daar aan zijn einde kwam. Ze leek iel en breekbaar toen ik haar voor het laatst in het getto van Theresienstadt zag.

8 Ik vraag me af wat mijn vrouw, mijn dochter en zoon eigenlijk van me vinden. ‘Jullie zijn allebei zo funny,’ zei Karels dochter een keer in het Engels met een Amerikaans accent tegen me. Wel, funny heeft niet alleen de betekenis van grappig, maar ook van eigenaardig.

En ik denk ook aan die jonge mensen en aan iedereen die eind 1989, begin 1990 in Tsjechoslowakije de fluwelen revolutie verwezenlijkten. Zonder die revolutie zou mijn manuscript vast in de lade zijn blijven liggen om vervolgens in een archief te belanden.

Ik denk aan de woorden van een prominente man, ook iemand die de donkere jaren heeft meegemaakt, waarmee hij zijn ontmoetingen met jongeren altijd inleidde: ‘We zijn een van de laatsten. Stel vragen, vraag ons alles, vraag door.’ Ik zou eraan willen toevoegen: als hier niemand meer is die antwoord kan geven, dan is er tenminste nog dit boek.

Allschwill, Zwitserland, maart 1990

Platgetrapt, het golvend groene graan...

Of het destijds snel is gegaan of langzaam, kan ik niet zeggen, want ik zag alles pas toen het zover was, toen ik het aan den lijve ondervond. Achttien was ik en helemaal niet bezig met de tijd en ouder worden.

September 1938 – Het schooljaar begint normaal. Mijn ouders luisteren thuis naar een toespraak van Hitler op de radio en daarvan blijft me één zin bij: ‘... ik wijs de Europese leiders erop dat het geen holle frasen zijn!’ Daar schrok ik opeens van. Altijd als ik ergens van schrik of als ik me bezeer, ruik ik eventjes iets van buskruit, ik denk tenminste dat het buskruit is – net als toen ik met mijn voet aan een hek bleef haken en op mijn snufferd viel.

Mobilisatie – leuk hoor – een beetje leven in de brouwerij, het stikt overal van de mensen, terwijl ze elkaar allemaal aardig lijken te vinden, men is vriendelijk, niemand zit je achter de broek om huiswerk te maken, je kunt gratis met de tram omdat ze onregelmatig rijden en altijd zo stampvol zitten dat hele zwermen mensen aan de buitenkant hangen. Sommige mannen lopen al in hun opgehaalde beslagen legerlaarzen en over het plaveisel galmt verveelvoudigd dapper: rang-rang-rang-rang. Wij willen ook iets doen, ons ergens aanmelden, maar we moeten gewoon maar naar school, zegt men. De leraar – tegenwoordig al overleden – spreekt ons beledigend toe, is zo dood-serieus, en als ik tegen mijn klasgenoten in de bank een opmerking maak of met grapjes rondstrooi, zegt hij aan mijn adres: ‘Er is een bepaald soort mensen die het in deze tijd van angst meer dan wie dan ook in hun broek zullen doen, en jij bent daar een van!’

Als na het verdrag van München het Sudetenland door Hitler wordt ingelijfd, verschijnt de krant die dag met de kop ‘We zijn alleen, volkomen in de steek gelaten’, maar de volgende dag staat er ‘Men dient de waarheid onder ogen te zien en de kant van het gro-

te volk te kiezen'. Hoe kan dit? Terwijl ik mijn sportschoenen voor gym in de krant van eergisteren rol, lees ik de vette kop 'Geen duimbreed...' Ik moet wat harder mijn best doen nu met het eindexamen voor de boeg.

10 Maart 1939, de Duitse bezetting – Het is een operetteleger, het moet een operetteleger zijn en als zodanig komt het ook aan zijn einde, ook al dragen ze van die dreigende helmen. Niemand doet de deur voor ze open, niemand geeft hun water of vuur... Maar in ons café, waar we komen kaarten, kijkt opeens een Duitse soldaat over mijn schouder en zegt tegen zijn kameraden dat het net zo'n spelletje is als bij hen. Op school is het weer op een andere manier vreemd. Er woedt geen strijd meer tussen de leraren en ons. Het is net als wanneer thuis iemand ziek is en je je uit jezelf, zonder aansporing, rustig en netjes gedraagt.

Juni 1939 – 'Meneer... is geslaagd.'

September 1939 – Ik logeer nog bij oma op het platteland. Op de veranda van het jeugdthonk luister ik samen met de jongens naar een toespraak van Hitler – de oorlog tegen Polen. Zo veel geld als oma me van haar spaarbankboekje heeft gegeven, heb ik nog nooit gehad; ik moet er suiker, meel, koffie en thee voor halen. De anderen hamsteren ook. Er breken zware tijden aan, wordt gezegd. Die avond moet voor het eerst alles verduisterd zijn, geen straatverlichting, ook vanbinnen mag geen licht door de ramen komen. We hebben veel lol als we bij het ommetje op het plein 's avonds uitproberen of iemand, vooral meisjes, ons, inclusief onze stem, in het donker kan herkennen. 'Wie ben jij? Kom, geef je hand. Raad eens wie ik ben.'

Oktober 1939 – Ik ben toch nog ingeschreven op de universiteit.

17 november 1939 – Ik voel me gewichtig nu de universiteiten dicht zijn en studenten worden vervolgd. Tijdens die demonstraties was het hoe dan ook grote keet. Twee dagen later neem ik haastig een onbenullig kantoorbaantje* en is het gedaan met mijn gewichtigheid.

*Zo kon hij de arbeidsinzet – de gedwongen tewerkstelling in Duitsland – ontlopen.

Ik hoor dat mijn vader uit Moravská Ostrava naar een concentratiekamp in Nisko is gedeporteerd.

Aanvang 1940 – Bezoek van niet-ariërs is ongewenst, voor joden verboden, maar toch ga ik stiekem, zonder het thuis te zeggen, af en toe wel naar de bioscoop. Elke keer voor het licht uitgaat en als het weer aangaat, spant het erom; het staat weliswaar niet op mijn voorhoofd geschreven... Bij de ijsbaan hangt nog geen bord. Op het brede ovaal met schaatsers hoor ik een meisje tegen een jongen zeggen met wie ze gearmd voor me schaatst: ‘Wat zal ik blij zijn als die joden voorgoed opgerot zijn.’ Was het toeval of wist ze dat ik vlak achter ze schaatste? Ik ken ze allebei een beetje van vroeger toen ik nog ging dansen. Een paar keer heb ik haar ook ten dans gevraagd. Verdomme, waarom deed ze het dan toen? Ik vroeg haar toch alleen maar omdat het meisje met wie ik graag wilde dansen door iemand anders voor mijn neus was weggekaapt. Ze is te deftig, uit de betere kringen, en ze heeft lelijke benen nu ze geen dansjurk draagt, en ze schaatst ook beroerd.

11

Meneer Berger tapt bij ons thuis moppen maar vertelt ook wat er echt gebeurd is. Op de wc van koffiehuis Mánes verscheen ‘Joden eruit’ en direct daaronder had iemand geschreven: ‘Wat dacht je dan, dat we hier blijven?’ Hij lacht, dat wil zeggen hij haalt een teug adem, laat een heleboel gouden tanden zien, verzucht ‘Tja’ en ademt dan weer uit. Maar het slaat nu wellicht eerder op de kaarten die hij in zijn hand heeft; dat hij vanaf de hartenaas nog één potje kan spelen, zegt hij, en zo nog voor achten thuis is. Hij kan het zich niet veroorloven om het uitgaansverbod na acht uur ’s avonds te overtreden, vooral niet met het oog op zijn vrouw. Er schijnt ook al een verordening in de maak te zijn om alle waardevolle spullen in te leveren, en er staan nog meer verordeningen op stapel: onze radio’s en telefoons zullen worden ingenomen. Ik doe ook mee met kaarten, maar meestal lees ik, ik lees heel veel. Bij de ijsbaan is ook al een bord met VOOR JODEN VERBODEN verschenen, maar het ijs is toch al een grote brij, de winter is voorbij. Ik krijg het bericht dat vader uit het kamp is ontsnapt en de grens over naar de Sovjet-Unie is gevlucht.

Mei 1940 – Ik verlaat Praag om op een boerderij in Třebenice te werken, een plaatsje boven de Sint-Jansstroomversnelling, waar het ho-

pelijk beter uit te houden is en waar ik minder in het oog loop. Na twee brieven van mijn vader komt een overlijdensbericht in het Russisch en een foto van de open kist. Hij is nauwelijks herkenbaar, zo'n puntneus had hij nooit. Heeft elke dode soms zo'n puntneus? Hij is bezweken aan een longontsteking, tijdens de Grote Oorlog heeft hij heel veel ellende gekend, hij had zwakke longen. Hij vertelde, herinner ik me, dat toen ze een rivier in Bosnië en Herzegovina wadend moesten oversteken, het wel leek alsof er in plaats van water bloed doorheen stroomde. Daar zou Mozes, die in Egypte voor de ogen van de farao al het water in bloed had veranderd, van hebben staan kijken.

12

September 1941 – Er vertrekken jodentransporten vanuit Praag. Tussen de middag hol ik van de hoeve naar het postkantoor beneden in het stadje. Het laatste telefoongesprek met moeder – je moet proberen daar zo lang mogelijk te blijven, zegt ze me.

Gele jodensterren. Voor wie zou ik die moeten dragen nu ik bij het najaarsploegen dag in dag uit alleen met de paarden op het land ben – met rubberlaarzen aan, in een ribbroek en een trui met daaroverheen een vestje van het oude pak van mijn vader. Alle kerels hier dragen zo'n vestje, vooral vanwege de zakjes, omdat er precies een blikje tabak, vloeitjes, mondstuk en lucifers in passen. Daar kan ik die ster toch niet op doen. Straks lachen ze me hier nog uit: 'Zeg, we weten het wel van jou en je denkt toch niet dat iemand vanwege jou hier dit gat met negen huizen komt controleren.' Het klopt, het lijkt hier wel die witz van meneer Berger: Er komt een stel Duitsers, ss'ers, zo'n achterafkroeg bij ons op het platteland binnen en ze beginnen meteen van: 'Zeg, waard, waarom staat op de deur niet volgens de voorschriften "Voor Joden verboden"?' 'We liggen niet op de route, geachte meneer, er is hier weinig aanloop, maar we maken het voor vanavond in orde,' zegt de waard. 's Avonds hangt aan de deur van de kroeg een papieren zakje met daarop 'Cohen mag hier niet naar binnen'.

Winter 1941-1942 – Ik zaag en hak hout, breng graan weg voor de verplichte afdracht, rijd naar de molen. Een nieuwe verordening: ski's en skischoenen inleveren. Alleen als ik naar beneden naar het stadje moet en me tussen de mensen begeef, speld ik de ster op – en natuurlijk als ik naar het kantoor ga voor de registratie. De mensen schijnen het niet kwaad te bedoelen, maar ze kletsen wel – of ze kletsen juist

omdat ze toch benieuwd zijn naar wat er gebeurt met iemand die zonder ster gepakt wordt, zoals ze naar een werkmans op een dak kijken om te zien of hij er toch niet vanaf valt. Er is op deze manier al veel uitgelekt puur omdat er te veel werd gekletst: zwijgen is goud, spreken is de Gestapo. Daar beneden kom ik nog meer mensen tegen die ook een gele ster dragen. Waarom zeggen die ouderen steeds dat ze er eigenlijk trots op zijn om die ster te dragen? Ze menen het niet! Dat weet ik zeker, ik voel het. Als ik beneden in het stadje met de teugels in de hand naast de wagen loop, betrap ik me erop dat ik die gele ster steeds een beetje probeer te bedekken. Heimelijk bekijk ik de mensen om me heen, kies er de lelijke, schele, hinkende lieden of mensen met een kromme neus uit en vraag me af met wie ik van plek zou willen ruilen en met wie niet – het is een aardig spelletje.

13

Ik lees aan één stuk door. Hele winteravonden lang lees ik bij de olielamp, want op deze beboste hoogte boven de Moldau is nog geen elektriciteit. Nooit had ik kunnen denken dat ik zo veel boeken uit onze voormalige grote boekenkast zou lezen. Het is me wat... alles is al ergens eerder gebeurd, over alles is al geschreven... Younghill Kang: *Het grasdak*, over de Japanse inval in Korea:

Platgetrapt, het golvend groene graan,
de bedauwde weg een modderpoel,
met stof bezoedelde sterren.

Voorjaar 1942 – Vanaf het Tsjechische platteland vertrekken nu transporten naar Theresienstadt – oma van vaders kant, opa van moeders kant, oom, tante, beide nichten. Onder het zaaien van het voorjaarsgraan vertelt de oude Zouhar: ‘Er worden nu zo veel soortgenoten van je weggevoerd – tja, zodra het voorjaar zachter wordt, komt de boel weer in beweging – Theresienstadt valt nog mee, nee, dan verder naar het oosten, daar waar het leger doorheen trekt, daar schijnen ze ter plekke te worden doodgeschoten, afgemaakt.’ Tja, die oude Zouhar, die kan al aan een pink zien dat ze drachtig is en hij hoort drie dorpen verderop dat iemand om middernacht zijn zeis aan het wetten is. ‘Zeg, baas, hebt u dat van opoe Adamová die in haar draagmand behalve clandestiene handel ook de horoscoop voor u meeneemt, of hebt u het in de kroeg bij het bier gehoord? Hoe waardelozer het bier, hoe erger er wordt geouwehoerd.’ ‘In de kroeg, wat dacht je dan, daar

hoor je tenminste dingen die niet in de krant staan, je ziet andere mensen – er is niks aan gelogen.’

4 september 1942 – De laatste lading haver moet nog worden binnengehaald, de rest is al hoog en droog opgeslagen. Het is goed weer om te oogsten. Als ik na het middageten de lege hooiwagen voor de schuur aan het inspannen ben, komen ze me halen. ’s Ochtends 8 september op transport, naar de verzamelplaats op het oude Jaarbeursterrein in Praag.

- 14 8 september 1942 – Er komen nog heel wat mensen bij in de trein naar Praag. Kennelijk is het een transport uit het stroomgebied van de Moldau; de molenaar Weigert, de slager Aschermann, beiden uit Štěchovice. In de menigte die stapvoets met bagage van de trein naar de Jaarbeurs trekt, zegt iemand dat de ergste gevoelens die je van anderen te verduren kan krijgen, leedvermaak en medelijden zijn.

We installeren ons en slapen op de grond. We wachten. Ik ben gewend om elke dag bij het ochtendkrieken op te staan om de paarden te verzorgen en tot het donker door te werken. Hier voel ik me net een boer in ruste, overbodig en nutteloos, ik loop en kijk rond, zit wat, lig wat, wacht op het eten, de nacht en de volgende dag. Er komen steeds meer mensen met sterren, koffers en rugzakken op de verzamelplaats aan.

12 september – Gisteren tegen de avond kwam het bericht dat we de volgende ochtend vroeg zouden vertrekken. Ik weet eigenlijk nooit waar zo’n bericht vandaan komt en hoe het ons bereikt, maar het bereikt mij altijd op tijd. Dat we moeten inpakken, ons opstellen, oplazeren. Ondertussen is het gissen en wachten. ’s Ochtends, als het nog donker is, stellen we ons in het licht van de schijnwerpers op in rijen van vijf. We worden enkele malen ijverig en gehaast nageteld.

Het transport als zodanig heeft de code Bg en iedereen heeft een nummer. Het mijne is Bg-417.

Het instappen ging eigenlijk wel goed. Ik sta en zit soms even op de bagage in het gangpad voor de deur. De trein rijdt af en toe zo langzaam, en staat zelfs soms stil, je zou eruit kunnen springen, door het raam bijvoorbeeld, want de deuren zitten op slot. Maar waar moet je